

Universitatea Babeș-Bolyai
Facultatea de Istorie și Filosofie
Școala Doctorală „Istorie. Civilizație. Cultură”

– REZUMAT –

TEZĂ DE DOCTORAT

Depozitele de obiecte de fier în Dacia romană

Conducător științific:

Prof. emerit dr. Radu ARDEVAN

Candidat:

NYULAS Dorottya

Cluj-Napoca

2023

Cuprins

Mulțumiri	7
1. Introducere	8
1.1. Aspecte teoretice, metodologice și structurale	8
1.1.1. Baza teoretică	8
1.1.2. Aspecte metodologice și structurale	12
1.2. Surse literare	16
1.3. Depozitele de obiecte de fier în Imperiul Roman – o scurtă prezentare	19
1.4. Istoricul cercetării al depozitelor de obiecte de fier în Dacia romană	25
2. Depozitele antice de pe teritoriul Daciei într-o perspectivă mai largă	32
2.1. Antecedentele subiectului: depozitele de obiecte de fier în Dacia preromană	32
2.2. Depozitele de obiecte de fier după părăsirea provinciei	40
2.3. Depozitarea obiectelor din alte materiale decât fierul în Dacia romană	45
3. Catalogul depozitelor de obiecte de fier din Dacia romană	55
3.1. Apoldu de Sus	56
3.2. Bumbesti-Jiu	59
3.3. Căianu Mic	61
3.4. Chinteni	64
3.5. Dedrad	66
3.6. Lechința de Mureș	68
3.7. Mărculeni	74
3.8. Mediaș	96
3.9. Obreja	100
3.10. Odorheiu Secuiesc	104
3.11. Orheiu Bistriței	111
3.12. Runcu	116
3.13. Șardu	119
3.14. <i>Tibiscum</i>	121
4. Analiza tipologică a uneltelor de fier și a altor obiecte	125
4.1. Agricultură	126
4.1.1. Brăzdar de plug	126
4.1.2. Cuțit de plug	134
4.1.3. Lanț de tracțiune pentru plug	138
4.1.4. Ramă de hârleț	139
4.1.5. Sapă	141

4.1.6. Tăietor de gлии	145
4.1.7. Coasă	148
4.1.8. Seceră	153
4.1.9. Cosor	156
<i>Observații legate de uneltele agricole din depozitele din Dacia</i>	160
4.2. Prelucrarea lemnului	162
4.2.1. Topor	162
4.2.2. Teslă	167
4.2.3. Sfredel	170
4.2.4. Cuțitoaie	173
4.2.5. Daltă pentru lemn	175
<i>Observații legate de uneltele de tâmplărie din depozitele din Dacia</i>	177
4.3. Prelucrarea metalelor	178
4.3.1. Nicovală	178
4.3.2. Daltă de fierar	179
4.3.3. Pilă	182
4.3.4. Lingură de forjă	183
4.3.5. Dorn, punctător	184
<i>Observații legate de uneltele de prelucrarea metalelor din depozitele din Dacia</i>	187
4.4. Unelte cu funcționalități multiple	187
4.4.1. Topor-târânăcop	188
4.4.2. Săpăligă/teslă cu manșon deschis	189
4.4.3. Compas	190
4.4.4. Foarfecă	191
4.4.5. Cuțit	192
4.4.6. Frigare sau danga (instrument de marcat)	193
4.4.7. Zale de lanț	195
4.5. Piese de harnașament și de car	196
4.5.1. Zăbală	196
4.5.2. Bucșă de car	196
4.5.3. Bolț de car	197
4.5.4. Bolț pentru fixarea barei de tracțiune	198
4.6. Obiecte casnice	199
4.6.1. Râșniță și pârghie de angrenaj	199
4.6.2. Mortarium de piatră	201
4.6.3. Vase de ceramică	202
4.6.4. Vase de bronz	203

4.6.5. Grătar de fier _____	205
4.6.6. Cheie _____	206
4.6.7. Opaț de fier _____	206
4.7. Podoabe _____	207
4.7.1. Brățară din aliaj de cupru _____	207
4.8. Armament _____	208
4.8.1. Vârf de lance și călcâi de lance _____	208
4.9. Elemente de fixare și întărituri _____	209
4.9.1. Piron în formă de T _____	209
4.9.2. Balamale _____	210
Observații legate de elementele de fixare și întărituri din depozitele din Dacia _____	211
5. Depozitele de obiecte de fier în Dacia romană – o analiză comparativă _____	213
5.1. Compoziție _____	216
5.2. Context _____	223
5.3. Datare _____	228
5.4. Identitatea proprietarului _____	232
5.5. Interpretare _____	234
6. Concluzii _____	238
6.1. Depozitele de obiecte de fier în Dacia romană _____	238
6.1.1. Apoldu de Sus _____	238
6.1.2. Bumbești-Jiu _____	239
6.1.3. Căianu Mic _____	240
6.1.4. Chinteni _____	241
6.1.5. Dedrad _____	242
6.1.6. Lechința de Mureș _____	243
6.1.7. Mărculeni _____	244
6.1.8. Mediaș _____	247
6.1.9. Obreja _____	248
6.1.10. Odorheiu Secuiesc _____	249
6.1.11. Orheiu Bistriței _____	250
6.1.12. Runcu _____	252
6.1.13. Șardu _____	252
6.1.14. Tibiscum _____	254
6.2. Observații generale _____	256

Anexe	262
I. Lista depozitelor de obiecte de fier nesigure din Dacia romană	262
a. Baci	262
b. Căpreni	263
c. <i>Romula</i>	264
d. Roșia Montană	266
e. <i>Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i>	267
II. Dicționar de unelte de fier	269
Bibliografie	278
Surse literare	278
Surse secundare	278
Abrevieri	298
Reviste	298
Muze	301
Abrevieri folosite în catalog	301
Lista ilustrațiilor	302
Figuri	302
Figuri din <i>Anexa II. Dicționar de unelte de fier</i>	306
Tabele	308
Hărți	308
Planșe	309
HĂRȚI	313
PLANȘE	319

Cuvinte cheie:

obiecte de fier, depozit, Dacia romană, depozit de siguranță, activitate rituală, unealtă de fier, unealtă agricolă, unealtă de prelucrarea lemnului, obiect casnic.

Rezumat

Depozitele de obiecte de fier sunt colecții de piese de fier (de la unelte complete la fragmente și resturi) care au fost găsite într-un grup, asociate unui singur context arheologic, de obicei închis. Adesea, acestea au fost ascunse, deși intenția de a fi recuperate în viitor este rareori evidentă. Astfel de depozite sunt destul de des întâlnite în perioada romană, însă gradul de interes de care a beneficiat cercetarea lor, variază în diferitele regiuni ale fostului Imperiu Roman.

Din Dacia romană, care reprezintă atât delimitarea geografică, cât și cronologică a subiectului, au fost selectate pentru o analiză detaliată 14 depozite de obiecte de fier. Deși numărul descoperirilor de acest tip este mai mare, doar puține ansambluri au fost publicate. Mai mult, selectarea materialului analizat a fost efectuată și în funcție de informațiile disponibile, deoarece cantitatea și calitatea datelor nu a permis întotdeauna o reevaluare a pieselor.

Depozitele discutate în detaliu sunt următoarele:

1. **Apoldu de Sus** (jud. Sibiu): un depozit format din cinci unelte agricole, asociate viticulturii, a fost găsit în anul 1975, cu ocazia unor săpături sistematice, lângă o clădire anexă a unei *villa rustica*. Depozitul poate fi datat în secolul al III-lea p. Chr.
2. **Bumbești-Jiu** (jud. Gorj): un mic depozit, compus din două săpăligi și două topoare, a fost descoperit în 1955, în timpul unor săpături de salvare, la nord de clădirea comandamentului din castrul auxiliar. Descoperirea poate fi considerată cel mai probabil un depozit de siguranță, ascuns pe la mijlocul secolului al III-lea p. Chr.
3. **Căianu Mic** (jud. Bistrița-Năsăud): depozitul, alcătuit din 19 obiecte întregi și fragmente, a fost găsit întâmplător în anul 1975, într-o zonă aparent izolată, la 6 km distanță de castrul auxiliar de la Ilișua. Piese componente prezintă o varietate destul de mare (unelte agricole, unelte pentru prelucrarea lemnului și a metalelor și câte o piesă de harnașament, de car și de armament), având în compoziție doar un singur exemplar din fiecare tip de obiect. Majoritatea artefactelor datează din secolul al III-lea p. Chr.

4. **Chinteni** (jud. Cluj): depozitul, format din doar patru cosoare și un *denarius* din vremea lui Severus Alexander, a fost recuperat în 1988, cu ocazia unor săpături sistematice, lângă băile unei *villa rustica*. Descoperirea poate fi datată în a doua jumătate a secolului al III-lea p. Chr.
5. **Dedrad** (jud. Mureș): patru brăzdare de plug cu tijă și unul cu manșon larg, respectiv un cuțit de plug, au fost găsite întâmplător în 1964, la aproximativ 10 km distanță de castrul auxiliar de la Brâncovenești. Urme de locuire romană au fost depistate sporadic în apropierea depozitului, care a putut fi datat general, în intervalul secolelor II–III p. Chr.
6. **Lechița de Mureș** (jud. Mureș): depozitul a fost descoperit în 1951, în timpul unor săpături sistematice. Acesta s-a păstrat într-o stare precară, astfel, au putut fi identificate numai cinci brăzdare de plug cu tijă, câteva cuțite și alte fragmente de mici dimensiuni. Piese de fier, cu datare generală în secolele II–III p. Chr., au fost depozitate între două râșnițe complete, îngropate în punctul cel mai înalt al unui podiș dominant din Lunca Mureșului, în vreme ce așezarea romană fusese poziționată jos în vale.
7. **Mărculeni** (jud. Mureș): cel mai mare depozit de obiecte de fier din Dacia romană a fost descoperit întâmplător în 1965, într-o zonă izolată, la aproximativ 2 km distanță de castrul auxiliar de la Călugăreni. Depozitul conținea peste 80 de unelte și obiecte clar identificabile, cele mai numeroase fiind uneltele agricole, urmate de uneltele folosite la prelucrarea lemnului, obiecte casnice, unelte cu funcționalități multiple și unelte pentru prelucrarea metalelor. În depozit au fost incluse și câteva piese realizate din aliaj pe bază de cupru, de exemplu un ulcior întreg de bronz. Împreună cu elementele de fixare, întărituri și alte fragmente mici, numărul total al pieselor din depozit ajunge aproape la 300. Descoperirea pare să fie un depozit de siguranță, datat în a doua jumătate a secolului al III-lea p. Chr.
8. **Mediaș** (jud. Sibiu): depozitul format din 14 obiecte a fost descoperit în 1977, în timpul unor săpături de salvare. Piese au fost depozitate în două grupuri separate, în interiorul unui bordei situat lângă un presupus atelier de fierar, parte a unei așezări rurale antice. Majoritatea obiectelor sunt unelte folosite la prelucrarea metalelor și a lemnului, dar au fost incluse în depozit și o coasă ruptă și diverse alte obiecte. Ansamblul ar putea fi legat de atelierul menționat și a fost datat în a doua parte a secolului al III-lea p. Chr.
9. **Obreja** (jud. Alba): depozitul a fost găsit în 1966, în timpul săpăturilor sistematice pe raza așezării antice, deși piesele nu au putut fi legate direct de nici o locuință sau groapă. Ansamblul a conținut 14 obiecte, majoritatea fiind unelte agricole și unelte de bază pentru prelucrarea lemnului, alcătuind, în linii mari, un set de unelte folosite de o singură persoană sau de o gospodărie. Depozitul poate fi datat în secolele III–IV p. Chr.

10. **Odorheiu Secuiesc** (jud. Harghita): depozitul a fost găsit întâmplător în 1955, pe teritoriul aşezării civile de lângă castrul auxiliar. Piesele nu au fost documentate în momentul descoperirii, astfel compoziţia exactă a ansamblului nu este cunoscută, însă a putut fi reconstruită parţial pe baza uneltelor fără provenienţă din depozitul muzeului. Majoritatea pieselor sunt unelte agricole, unelte pentru prelucrarea lemnului şi a metalelor, dar şi obiecte casnice, şi pot fi datate în secolul al III-lea p. Chr.
11. **Orheiu Bistriţei** (jud. Bistriţa-Năsăud): depozitul a fost descoperit întâmplător în 1909, în colţul sud-estic al castrului auxiliar, şi poate fi datat în secolul al III-lea p. Chr. Majoritatea pieselor s-au pierdut între timp, dar pe baza unei liste păstrate a putut fi reconstituită compoziţia originală (24 obiecte, majoritatea unelte agricole şi pentru prelucrarea lemnului, respectiv obiecte casnice). Depozitul cuprindea şi trei vase de bronz.
12. **Runcu** (jud. Gorj): depozitul, alcătuit din şapte coase cu tub de înmănuşare, a fost găsit la intrarea unei peşteri din Cheile Sohodolului. Depozitul nu a fost niciodată publicat integral, dar pe baza informaţiilor disponibile, el poate fi datat în secolul al III-lea p. Chr.
13. **Şardu** (jud. Cluj): depozitul, găsit într-un bordei semi-adâncit în 2021, în timpul unor săpături preventive, cuprinde doar un brăzdar de plug cu manşon larg respectiv un lanţ de tracţiune pentru plug, şi poate fi datat în secolele III–IV p. Chr.
14. **Tibiscum / Jupa** (jud. Caraş-Severin): depozitul a fost descoperit în 1985, în timpul săpăturilor sistematice, în interiorul uneia dintre încăperile laterale ale clădirii comandamentului din castrul auxiliar. Pe baza rapoartelor, depozitul a conţinut cuie şi piroane de fier, respectiv fragmente de cuţite, depuse într-un *mortarium* de piatră albă, probabil pe fundul unui canal de hipocaust. Însă, piesele nu au fost niciodată publicate şi nu se mai regăsesc în depozitele muzeului, astfel compoziţia şi interpretarea depozitului rămân nesigure.

Scopul tezei este studiul aprofundat al fenomenului de depozitare şi teaurizare a obiectelor de fier în Dacia romană prin re-examinarea detaliată şi analiza comparativă a ansamblurilor cunoscute. Pe lângă cele 14 depozite selectate, alte cinci descoperiri (Baciu, Căpreni, *Romula*, Roşia Montană şi *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*) cu un grad înalt de incertitudine au fost incluse într-o anexă (*Anexa I*).

Etapa cea mai importantă în reevaluarea depozitelor a fost studierea fizică a pieselor, documentate prin măsurători, fotografii şi, în majoritatea cazurilor, şi desene. Consultarea directă a obiectelor a fost posibilă în cazul a două treimi din depozite. Însă, ţinând seama de

numărul pieselor pe care acestea le-au conținut, au fost analizate nemijlocit aproape 90% dintre piesele discutate.

Structura tezei reflectă abordarea generală aplicată în timpul cercetării: fiecare ansamblu a fost mai întâi studiat în profunzime individual, urmat apoi de o analiză comparativă a descoperirilor, scopul fiind crearea unor modele de interpretare care ar putea fi de ajutor în reconstruirea detaliilor necunoscute sau incerte legate de circumstanțele de depozitare. Pe lângă acestea, a fost evidențiată și importanța majoră a contextului general al depozitării în această perioadă.

Astfel, *Capitolul 1* are un caracter introductiv, cuprinzând o scurtă prezentare a aspectelor teoretice ale studiului artefactelor, a metodologiei de cercetare aplicate în cazul de față, dar și o privire de ansamblu asupra structurii tezei. Urmează o discuție generală axată pe sursele literare antice, prezentarea celor mai relevante lucrări științifice elaborate la nivel internațional pe tema depozitelor de obiecte de fier și expunerea istoricului cercetării din România pentru acest subiect.

Capitolul 2 expune contextul mai larg al acestor ansambluri de piese. Astfel, pentru a înțelege mai bine atitudinea societății antice față de depozitarea obiectelor de fier și față de teaurizare, în general, a fost creionată o prezentare generală a fenomenului în perioada premergătoare provinciei Dacia, dar și în secolele de după retragerea administrației romane (până în secolul al V-lea p. Chr.). Subcapitolele amintite sunt importante pentru studiul unei posibile continuități a tradițiilor legate de depunerile de obiecte de fier. Al treilea subiect discutat în acest capitol privește alte tipuri de depozite din Dacia romană decât cele alcătuite din obiecte din fier. Ele sunt considerabil mai numeroase și mai variate decât ansamblurile ce constituie tema centrală a lucrării doctorale și evidențiază complexitatea actului de depunere a obiectelor.

Capitolul 3 prezintă catalogul depozitelor, în ordine alfabetică. Pentru fiecare ansamblu, cele mai importante informații sunt sistematizate sub formă tabelară, iar un text descriptiv prezintă detaliile condițiilor de descoperire și orice alte date relevante cercetării. Urmează catalogul propriu-zis al pieselor din compoziția ansamblului. Catalogul a fost inclus în textul principal deoarece reprezintă baza cercetării, fiind deosebit de important mai ales pentru capitolul următor, studiul tipologic al uneltelor.

Capitolul 4 este dedicat unei analize de ansamblu a tipurilor de obiecte din fier întâlnite în depozitele din Dacia, independent de fenomenul depozitării acestora. Uneltele au fost grupate în categorii mari în funcție de domeniul în care au fost utilizate: agricultura, prelucrarea lemnului și prelucrarea metalelor. Un al patrulea tip cuprinde unelte multifuncționale, care puteau fi folosite în cadrul mai multor meșteșuguri. Alte tipuri de obiecte, legate de transport și

activități gospodărești, dar și bijuterii, armament, elemente de fixare și întărituri, completează această listă. Întrucât examinarea tipologică de față discută doar obiectele din depozite și nu toate descoperirile de unelte de fier din provincie, acest capitol nu poate fi privit ca un studiu cuprinzător asupra uneltelor de fier din Dacia romană. Cu toate acestea, deoarece depozitele conțin cel mai mare număr de unelte, această discuție rămâne utilă. Rezultatele formulate s-au bazat pe lucrările mai multor cercetători internaționali recunoscuți, ținând cont și de caracteristicile locale. Corelarea terminologiei foarte specifice folosite în diferite limbi pentru tipurile de unelte a reprezentat o dificultate considerabilă. Din acest motiv, am alcătuit un mic dicționar de termeni, reunind corespondențele din limbile engleză, germană, franceză, română, maghiară și latină. Întocmit inițial pentru uz personal, instrumentul de lucru a fost apoi integrat în economia tezei de doctorat ca *Anexa II*, în speranța că ar putea deservi și alți cercetători.

Capitolul 5 prezintă discuția propriu-zisă cu privire la depozitele de obiecte de fier prezentate. Aici, ele sunt comparate din cinci perspective diferite: compoziție, context, datare, identitatea proprietarului și interpretare. În cazul fiecărei caracteristici, ansamblurile similare au fost grupate și discutate împreună. În timp ce aici s-a pus accentul pe analiza comparativă, pe baza rezultatelor obținute, în *Capitolul 6* au fost prezentate concluziile, mai întâi separat, în cazul fiecărui depozit, iar apoi mai general, din perspectiva fenomenului de depozitare a obiectelor de fier în Dacia romană.

Prima concluzie a acestei analize detaliate este că depozitele de obiecte de fier din Dacia sunt mult mai variate decât ne-am putea aștepta. Singurul grup mai bine definit este alcătuit din marile ansambluri găsite în vecinătatea castrelor de-a lungul *limes*-ului estic al provinciei. Este vorba în primul rând de depozitele de la Mărculeni, Odorheiu Secuiesc și Orhei Bistriței. Toate se datează după mijlocul secolului al III-lea p. Chr. și cuprind o gamă largă de obiecte, în special unelte, dar și obiecte de uz casnic, cum ar fi vase, uneori grătare, trepiede *etc.* Ansambluri menționate sunt foarte asemănătoare cu orizonturile largi ale depozitelor de obiecte de fier caracteristice pentru *limes*-ul germanic din secolul al III-lea p. Chr., destul de convingător legate de incursiunile barbare desfășurate în regiune. Ambele versiuni de depozite de siguranță, „*Angsthorte*” și „*Plündererdepots*”, apar frecvent în această perioadă, diferențierea lor nefiind întotdeauna posibilă. Această constatare este valabilă și pentru ansamblurile din estul Daciei. În timp ce, în cazul pieselor de la Mărculeni există câteva argumente mai puțin sigure care ar putea sugera că este vorba despre un depozit de piese prădate, în cazul celorlalte două depozite nu se poate trage o astfel de concluzie. Exceptând aceste trei depozite, doar în cazul ansamblului de la Bumbesti-Jiu există argumente în favoarea unei interpretări legate de atacurile barbare din a doua parte a secolului al III-lea p. Chr. În schimb, pentru restul depozitelor nimic nu susține o astfel de

explicație. Lipsa unor argumente clare în acest sens nu înseamnă că o interpretare istorică trebuie exclusă, ci mai degrabă că ea reprezintă doar una dintre posibilități, alături de explicații sau amenințări manifestate la nivel personal sau local, care, la rândul lor, puteau fi influențate de evenimente de mai mare amploare.

Motivele votive sau rituale, inclusiv magia, pot fi mult mai greu surprinse. Astfel, au fost interpretate ca votive doar acele depozite care au prezentat argumente clare în favoarea unei semnificații simbolice. Este important de menționat că obiectele și uneltele din fier, chiar dacă au o funcționalitate practică, puteau constitui obiectul ofrandelor religioase. O astfel de lectură a motivațiilor aflate la originea unei depuneri poate fi menționată, de exemplu, în cazul ansamblurilor de la Lechința de Mureș și Runcu, ambele legate, posibil, de ritualuri agricole. În plus, o interpretare pe linia practicilor magice a fost propusă în cazul descoperirii de la *Tibiscum*. Însă, în acest caz există numeroase incertitudini care împiedică o interpretare bine argumentată.

În general, majoritatea ansamblurilor se datează destul de sigur în secolul al III-lea; în unele cazuri, chiar în a doua parte a acestui secol. Deși unele depozite ar putea fi încadrate și secolului al II-lea (cum ar fi cele de la Dedrad sau Lechința de Mureș), o continuitate clară a modelelor de depozitare nu poate fi observată din mediul dacic preroman în epoca romană provincială. După părăsirea provinciei, o vreme au fost încă depuse ansambluri mai mici de unelte agricole din fier, dar această tendință se schimbă în secolul al IV-lea și la începutul secolului al V-lea p. Chr., când depozitele încep să aibă o legătură din ce în ce mai strânsă cu diferite activități rituale (vezi de exemplu cazurile de la Bratei sau Ernei).

După concluzii, teza se încheie cu cele două anexe deja menționate, indexul bibliografic și listele cu abrevieri, ilustrații și planșe. Paginile finale conțin cele cinci hărți care arată distribuția depozitelor și 43 de planșe care ilustrează obiectele cuprinse în ansamblurile discutate.